

LITERATURA

- Cockburn, Cynthia (1985). *Machinery of Dominance: Women, Men and Technical Know-how*. London: Pluto Press.
- Kresal, France (1976). *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana: Borec.
- Simonton, Deborah (1998). *A history of European women's work, 1700 – the present*. London, New York: Routledge.
- Sklevicky, Lydia (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Verginella, Marta (1999). „Naše žene volijo.” V: Antič Gaber, Milica (ur.), *Naše žene volijo*. Ljubljana: Urad za žensko politiko. 71–86.
- Vodopivec, Nina
(2007). *Labirinti postsocializma: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. (Knjižna zbirka Documenta, 16). Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- (2001). „Sem delavka, mati in gospodinja.” V *Etnolog* 11, 69–90.
- (2000). Za tekstilnimi stroji so ljudje. *Glasnik SED* 3/4, 36–43.

Adriana Zaharijević

WOMEN'S LIBERATION, ČETRDESET GODINA KASNIJE

Postoji nelagodan konsenzus povodom toga da je vreme emancipacije/revolucije/ oslobođenja iza nas. Govori li se pak o specifično ženskom kontekstu, *Women's Lib* zvuči toliko anahrono da se u nekom svima razumljivom kontekstu može pojaviti jedino u okviru arhivarskih poduhvata koji nastoje da ustanove oštre granice među „talasima” ženske borbe. Uprkos tome, danas, dakle, četrdeset godina kasnije, s izvesnošću se može tvrditi da ciljevi i ideali borbe za slobode žena nisu ostvareni u punom opsegu, u meri u kojoj ni neki drugi ideali koje je inicirala '68. nisu postali življena stvarnost. Međutim, govor o „borbi” (o revoluciji i oslobođenju da i ne govorimo, posebno na ovom području koje se ambivalentno i neujednačeno odricalo svoje komunističke prošlosti) često postaje teorijski neumestan ili nepodesan, bez obzira na teorijski kontekst.

Šta je izazvalo takav obrt? Feminizam u svojim različitim, kulturno i geografski uslovljenim vidovima opstaje i danas, iako su u najvećem broju zemalja sveta osvojena sva ona osnovna prava za koja su se žene borile. Iako je, prema tome, „emancipatorska” „borba” za „oslobođenje” i „revoluciju” odnosa među ženama i muškarcima (a čini se da je čak i te pojmove ponekad suvislo staviti pod znake navoda), bar na diskurzivnom nivou postala deplasirana, feminizam – kako god da ga definišemo da bi se navedeni termini izbegli – ne iščezava, premda se može tvrditi da je svet, makar u načelu, postao lagodnije mesto u kojem su prisutni bar potencijali za ravnopravnost.

Pitanje ima li feminizma ako nema borbe za oslobođenje žena – ili ima li feminizma koji nije uvek već borba za oslobođenje – ma kako retorički delovalo, postalo je jedno od središnjih pitanja s kojima se ovaj društveni pokret suočio devedesetih godina XX veka. Činjenica da feminizam i dalje opstaje u svim svojim raznovrsnim oblicima ne ukazuje na to da je na ovo pitanje pronađen adekvatan odgovor koji bi ga učinio prevladanim ili zastarelim. Moglo bi se, suprotno tome, tvrditi da je to danas verovatno najdinamičniji spor koji feminizam čini otvorenim za nova rešenja koja krute borbene formacije transformišu u labave koalicije, čiju validnost zapravo tek treba testirati u okolnostima s kojima se susreću žene XXI veka.

U ovom tekstu pokušaću ukratko da razmotrim dva mesta spora koja smatram ključnim za razumevanje situacije u kojoj se feminizam nalazi danas u Srbiji, ali i izvan

nje. Prvo se odnosi na neprevladani konflikt teorije i prakse, drugo na generacijski spor među „mlađim” i „starijim” feministkinjama.

Vraćanje feminizma ženama

Najzastupljenije – hronološko i progresističko – čitanje feminističke istorije prepoznaje tri faze feminizma. Prvi „talas” označava vremenski najduži period koji se proteže od sredine XIX veka do izbijanja Prvog svetskog rata ili, alternativno, do dvadesetih godina XX veka, kad je ženama u najvećem broju država u kojima je postojao sifražetski pokret dodeljeno pravo glasa. Pojava drugog talasa dovodi se u vezu s objavljivanjem knjige Beti Fridan (Betty Friedan) *The Feminine Mystique* 1963. godine. „Problem koji nema ime”, fraza koju narastajući pokret šezdesetih prepoznaje kao izvanredno prikladan opis situacije u kojoj se nalaze Amerikanke posle naizgled tako lagodnog posleratnog *baby-boom*-a, posle '68. dobija snažnu ideološku potporu, a tokom sedamdesetih i razna teorijska objašnjenja. Iako nema slaganja povodom toga kada se tačno okončava, može se tvrditi da „drugi talas” dostiže zenit tokom sedme decenije XX veka, a da osamdesetih, što zbog moćne unutrašnje kritike s margina pokreta, što zbog konzervativne političke klime, doživljava *backlash*, da pozajmim izraz Suzan Faludi (Susan Faludi). Treći talas feminizma, ako mu korene ne prepoznajemo već u antiesencijalističkim kritikama crnih i postkolonijalnih teoretičarki, takođe izniče iz života jedne knjige: reč je o tekstu *Gender Trouble* Džudit Batler (Judith Butler), objavljenom 1990. godine. Iako je teško definisati pravce u kojima se feminizam trećeg talasa razvija/o, njegove pretpostavke, temporalno gledano, i danas, dvadesetak godina kasnije, određuju istorijsko lociranje feminizma.¹

Uz izvestan trud, paralelna istorija se može izvesti i za Srbiju. Prvi feministički glasovi, iako veoma iznimni, javljaju se već u XIX veku (Draga Dejanović, glumica i pesnikinja, napisala je čak tri knjige koje bi bile zanimljive za feminističko proučavanje: *Nekoliko reči srpskim ženama*, *Emancipacija Srpkinja* i *Srpskoj majci*, Pantelić 2006). Tokom prvih decenija XX veka javljaju se rasuta stremljenja koja se danas mogu proglasiti feminističkim: od formiranja Ženske stranke, preko intelektualnih uzleta žena poput Ksenije Atanasijević i Julke Hlapec-Đorđević, do aktivnosti žena okupljenih oko AFŽ-a. Iako različite kulturne i političke okolnosti svojstvene jugoslovenskom kontekstu otežavaju konsekvantno izvođenje paralele s drugim (i trećim) talasom, osim u generacijskom smislu, činjenica je da je osamdesetih godina o feminizmu ponovo počelo da se govori javno i donekle dosledno. Specifičnost srpskog feminizma devedesetih čija

1 Iako je fraza „treći talas” postala uvrežena u feminističkom diskursu, ona ni danas nema univerzalnu primenu. Primera radi, Nensi Frejzer (Nancy Fraser) u nedavno objavljenom tekstu „Feminism, Capitalism and Cunning of History” (*New Left Review* 56, March-April 2009) govori isključivo o drugom talasu i njegovim transformacijama u odnosu na promene koje su od šezdesetih naovamo pogodile kapitalističko društvo. Batler u svojim *Nevojlama s rodom* takođe nigde ne uvodi termin „treći talas”, iako bez sumnje inicira njegovu (van)teorijsku upotrebu.

se pojava preklapa s pojavom trećeg talasa na Zapadu, jesu ratne okolnosti u kojima se pokret razvija i definiše svoje strateške ciljeve i interese.

Premda sam svesna uproščavanja koja šturi opisi nužno povlače za sobom, ipak ću posegnuti za još jednim veoma prikladnim svođenjem koje spada u opšta mesta feminističke historiografije. Često se, naime, i donekle s pravom, naglašava da se prvi talas može takoreći redukovati na feminističku praksu, budući da nije imao osobenu teorijsku pozadinu koja bi praksi davala smer i opravdanje. Drugi talas obeležava „izumevanje” specifično feminističke teorije koja je nerazdvojiva od delovanja u mikro ili u makro ravni, na lokalnom ili na transnacionalnom nivou. Pojava trećeg talasa u neposrednoj je vezi s teorijskim otkrićem da se *teorija i praksa ne podudaraju*, kako se više od čitave decenije želelo verovati. Dekonstrukcija teorijskih konstrukata oko kojih je organizovana feministička praksa drugog talasa vodila je teorijskoj fragmentaciji i osipanju što je, sa svoje strane, neizbežno stvorilo nevolje u sferi delovanja. Treći talas se stoga, bar heuristički i uopšte uzev, može odrediti kao teorija kojoj nedostaje adekvatna praksa.

Teorija i/ili praksa

Kada je sredinom XIX veka formiran feministički *pokret*², žene (i retki muškarci) koje su ga reprezentovale nisu imale usaglašenu teorijsku ili ideološku platformu prema kojoj su temeljito i namenski sprovodile svoje unapred definisane i čvrsto postavljene ciljeve. U duhu načelno slobodarskih ideja liberalnog individualizma, koje su odredile pravac borbe za ukidanje institucije ropstva i smanjenje klasne napetosti u prvim industrijskim društvima, pojavile su se i prve prepoznatljivo feminističke tendencije. Narastajući pokret se poslednjih decenija XIX veka organizovao oko različitih aktivnosti koje su retko imale teorijsku potporu i teško su se mogle svrstati uz određenu ideologiju: pamfleti, peticije, okupljanje na konvencijama, javne tibine, masovni protesti i militantne akcije naprosto spadaju u arsenal svake društvene grupe koja se borila za vidljivost i/ili proširenje osnovnih prava.

Činjenica da je reč o nečemu tako dalekom što, samim tim, dopušta da se s nostalgijom vraćamo u ta slavodobitnija vremena, omogućuje da borbu sifražetkinja predočimo kao takoreći najlagodniji deo feminističke istorije: ženama koje su predano i jednodušno radile na dostizanju svog cilja – oko kojeg je postojao internacionalni konsenzus – na raspolaganju je bilo samo *ad hoc* oruđe koje je odista dovelo do proizvod-

2 Istorijski posmatrano, počeci feminističkog pokreta se mogu locirati u 1848. godinu kada je u državi Njujork u Seneka Folsu održan prvi skup na kojem su eksplicitno formulisani feministički zahtevi. Bez sumnje, tokom čitave istorije je bilo nekonvencionalnih žena koje bi se mogle proglasiti protofeministkinjama. Takođe, valja pomenuti da se u doba Francuske revolucije prvi put pomalja prostor u kojem se i žene mogu prepoznati kao politički subjekti, usled čega tada dolazi do prvih oblika organizovanja žena, doduše, kratkog veka (videti, recimo, Ofen 2000 i Sledziewski 2000). Prema tome, bez obzira na značajne preteče pokreta, on u strogom smislu biva ustanovljen tek u XIX veku, a tek početkom XX veka dobija transnacionalni karakter.

nje željenih učinaka. One, drugim rečima, iza sebe nisu imale ni istoriju ni varijetete teorijskih/ideoloških polazišta koja bi u njihovo delovanje unosila razdor, a osvajanje prava glasa je u korpusu njihovih ciljeva bilo toliko dominantno da su svi drugi naprosto mogli biti zanemareni kao potencijalni izvori sporova.

No takvo čitanje ne samo što je naivno već sasvim poništava problem koji leži u srcu feminizma od njegovog nastanka do danas: činjenicu da feminizam ni u jednom trenutku svoje istorije nije bio lišen spora, uprkos ili upravo zbog toga što polaže pravo na to da govori u ime svih žena, odnosno u ime žene kao univerzalnog subjekta. Viktorijanke se, naime, *nisu* slagale povodom zajedničkih strategija, niti su im ciljevi i programi delovanja bili ujednačeni. Suprotno anegdotskim očekivanjima, prve feministkinje su u velikom broju slučajeva (posebno u SAD i UK, dakle, u reprezentativnim sifražetskim državama) bile izrazito konzervativne, često daleko bliže umerenjačkim nego progresivnim levičarskim pokretima koji su se bar nominalno zalagali za punu ravnopravnost muškaraca i žena. Rasne i klasne napetosti, politička kalkulisanja u kojima su mnoge žene ostavljane izvan sfere jednakih prava i sloboda i neskriveno imperijalistička i kolonijalna retorika predstavnicima srednje klase koje su dominirale pokretom onemogućavale su ostvarenje prividno univerzalnih težnji ženskog pokreta.

Objedinjujući motiv feminizma prvog talasa – pravo glasa – nije bio dovoljan da bi se odista prevladale nepremostive razlike među zahtevima, strategijama i vrednostima ranih feministkinja. Iako to svakako ne može biti jedini razlog zbog kojeg je feministički pokret izgubio oštrinu (prve „postfeministkinje” se javljaju već dvadesetih godina XX veka, kao i prvi ozbiljni generacijski sukobi koji ih proizvode), pojavu drugog talasa feminizma odlikovala je izražena potreba za teorijskim okvirom koji će moći politički da objedini pokret, ali i da utemelji zahteve koje će svaka žena moći da prepozna kao bitno feminističke.

Da bi ideološki snažna *praksa* šezdesetih opstala, da bi, drugim rečima, nadživela novu levicu, antiratne i studentske proteste organizovane oko '68, bio je neophodan koherentan eksplanatorni model koji bi mogao da posluži kao skelet opisa postojećeg stanja stvari, ali bi uz to nudio i moguća rešenja za njegovo prevazilaženje i/ili ukidanje i sliku budućnosti u kojoj bi stare nepravde bile iskorenjene.³ Taj marksistički model koji je donekle integrisan u model „polne politike” (*sexual politics*), dakle, u temelje radikalnog feminizma, nalazi sopstveni izraz i u praksi koja je ponajviše obeležila buđenje feminističke svesti. Reč je o grupama za podizanje svesti u kojima se akcent s pojedinke pomera na kolektivitet, na žene kao grupu (ili „klasu”, kako se često govorilo u prvim tekstovima koji još nisu pravili oštre konceptijske razlike među feminizmima), i gde pozicija opšte potlačenosti dobija snažnu pozadinu u „iskustvima” svih žena.

U načelu se polazilo od toga da feministički identitet i feministički aktivizam predstavljaju direktnu posledicu feminističke svesti. Sve žene su potlačene u patrijarhalnom društvu usled čega dele izvestan skup iskustava kao žene. Proces postanka feministkinjom predstavlja rezultat podizanja svesti jedne žene do tačke u kojoj ona prepoznaje

3 Videti Nicholson 1997: 2.

svoju žensku potlačenost i zajedničke interese koje deli s drugim ženama, čiji je izraz sestrinstvo. (Hercus 2005: 3)⁴

Taj „klik”, „trenutak istine, šok koji donosi prepoznavanje, instant sestrinstvo”,⁵ koje se odigravalo u svesti budućih teoretičarki i/ili aktivistkinja, trenutak kada se intimno preobražava u političko, preobrazivši se u iskustvo „prezrenih na svetu”, obeležava trenutak stapanja teorije i prakse u drugom talasu feminizma.

Teorija i praksa, dakle, prvi put koegzistiraju upravo u tom periodu uklapanja, preplitanja i uvezivanja privatnog/individualnog u javno/političko, kako ga definišu Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) i Kejt Milet (Kate Millet). Feministkinje drugog talasa su imale formalne uslove za participaciju u javnom životu – prvi talas se za to izborio osvojivši pravo glasa: sada je to trebalo tematizovati, trebalo je opisati situaciju, stanje ili položaj u sistemu koji ne favorizuje žene, i trebalo je osmisliti načine da se taj sistem dovede u pitanje. Zadatak feminističke teorije bio je, pre svega, da opravda univerzalističke tvrdnje feminističke prakse.⁶ Trebalo je *dokazati* da su *sve* žene žrtve sistema dominacije koji biološke pretvara u vrednosne razlike, omogućujući nesmetano funkcionisanje hijerarhije, zasnovane na tobože biološkoj nužnosti.

Cilj teorije bio je opremanje žena koje menjaju svet neophodnim sredstvima da bi ta promena bila sprovedena korenito, temeljito i u korist svih. No da li zbilja svih? Čini se da je unutrašnja kritika s margina razotkrila bentamovski princip (najveće sreće za najveći broj) koji se *ponovo*, gotovo u istom ruhu, potkrao feminizmu. Osamdesetih godina XX veka se politici identiteta, sili koja mobilise drugi talas feminizma, suprotstavlja politika razlike: iza univerzalističkih težnji subjekta feminističke politike (Žena) iskrsava različitost iskustava – žena druge boje kože, žena (marginalizovanih) nacionalnosti, drugih seksualnih opredeljenja, drugih socijalnih pozadina – što će opseg, sadržaj i značenje same politike dovesti u pitanje. Ako se politika ne organizuje oko *jednog* ujedinjujućeg motiva, odnosno oko (ženskog) identiteta koji je za sve zajednički, kako onda objediniti mnogostruke razlike koje su najednom postale tako važne? I iako ovo pitanje u krajnjoj instanci ima presudne posledice po praksu, njega je moguće postaviti samo pod pretpostavkom ranijeg upuštanja u teorijsko preispitivanje temelja

4 O značaju grupa za podizanje svesti i razvoju feminističke svesti pisala je Lidija Vasiljević u svojoj neobjavljenoj magistarskoj tezi „Politike mentalnog zdravlja”. Tekst tog manuskripta dostupan je u Univerzitetskoj biblioteci.

5 Navedeno prema časopisu *Ms.*, *ibid.*, str. ix.

6 Ni u najranijoj fazi koegzistencije prakse i teorije nije, naravno, postojao opšti konsenzus povodom toga šta i u kojoj meri svaka od njih treba da donese onoj drugoj. „Neki ljudi nastoje da naprave časnu ženu od feminističke kritičarke, tvrdeći da svaki 'dostojan' fakultetski odsek u svojim zalihama treba da poseduje jedan takav primerak. Mene baš i ne zanima da li će feminizam postati poštovanja vredan deo akademske kritike; daleko me više interesuje da feministička kritika postane koristan deo ženskog pokreta. Stari feminizam je bio usredsređen na zakonske odredbe i ljudska prava u suštinski neizmenjenim institucijama. Novi feminizam se tiče temeljnog transformisanja institucija. U našoj borbi za oslobođenje, Marksova opaska o filozofima može se primeniti i na kulturne kritičarke: do sada su samo tumačile svet, a ključno je promeniti ga.” (Robinson 1986: 19–20)

identiteta posredstvom kojeg se sva praksa organizuje. A jednom kada se postavi pitanje – šta je žena (šta je to suštinsko žensko, odnosno ima li uopšte neke takve suštine), feministička politika prestaje da funkcioniše kao izvor jedinstva i postaje prostor spora.

Teorija koja je, dakle, podupirala te očigledno krhke temelje, sada postaje osnovno oružje u njihovom rastakanju. Da bi uopšte bilo politike sestrinstva, neophodno je napraviti prostora za sve zamislive razlike među sestrama, a taj prostor može biti prostor solidarnosti samo pod pretpostavkom nesagledive otvorenosti. Džudit Butler to nedvosmisleno tvrdi:

Smatram da će svaki pokušaj da se kategoriji žene prida univerzalan ili specifičan sadržaj, pod pretpostavkom da se jemstvo solidarnosti zahteva *unapred*, proizvesti razdor, te da se „identitet” kao polazna tačka nikada ne može održati kao čvrsto uporište feminističkog političkog pokreta... To ne znači da termin „žene” ne bi trebalo koristiti... Naprotiv, ako feminizam pretpostavlja da „žene” označavaju neoznačivo polje razlika, koje se ne može totalizovati ili sumirati samo jednom deskriptivnom kategorijom identiteta, onda sam termin postaje prostor stalne otvorenosti i uvek nove mogućnosti označavanja. (Butler 2006: 32)⁷

Od devedesetih godina XX veka ključno pitanje utoliko postaje kako uspostaviti ravnotežu između (teorijskih) sporova i (praktičnog) jedinstva. Odbijanje da se u ime kohezivnosti i jedinstva pojmovno zatvori skup mogućih oznaka koje žene čine ženama, čime bi se sužavala i ograničavala moć delovanja, ključni politički potencijal feminizma, vodi prihvatanju fragmentiranosti i difuznosti. Iako je to u izvesnom smislu *uslov mogućnosti* inkluzivnosti, načelna neodredivost polazišta/interesa/ciljeva predstavlja gotovo nepremostivu prepreku u organizovanju celishodne feminističke prakse. Doda li se tome jedna od ključnih odlika savremene feminističke teorije – hermetičnost jezika kojim se služi, za šta su tekstovi Džudit Butler svakako paradigmatičan primer – kontekst koji naglašava inkluzivnost istovremeno isključuje nebrojenu većinu koja doslovno nema pristup jeziku, znanju, prostorima odakle se takvo znanje diseminira, akademskim pozicijama i *jouissance* koju teorija pruža izabranj manjini.

Problem jezika i prostorâ njegove proizvodnje nije bez značaja. U razgovoru Rite Alfonso (Rita Alfonso) i Džo Triljo (Jo Triglio), koji je pod naslovom „Surfovanje po trećem talasu: dijalog između dve feministkinje trećeg talasa” objavljen u časopisu *Hypatia*, Triljo tvrdi:

Takođe me brine težak, specijalizovan, žargonski jezik kojim se najveći deo novije feminističke filozofije predstavlja. Te su teorije dostupne samo osobama s najvišim obrazovanjem. Smatram da je ironično da se teorije o potlačenima predstavljaju na način koji najveći broj potlačenih ne može da razume... Taj tip jezika održava elitističke odnose moći... Feministička teorija postaje proizvod privilegovane manjine koja se nalazi na akademskim položajima, proizvod kojem ostali izvan tog okruženja nemaju pristupa. (Alfonso i Triglio 1997: 10–11)

7 Videti i Nikolson 2007.

Da li, prema tome, teorija može da održi feminizam u životu i, ako je odgovor na to pitanje potvrđan, o kakvoj je formi života ovde reč? Da li je akademski život ženskih studija – prostor formiran teorijom, ma koliko da su njegovi inicijalni impulsi potekli iz (žudnje za) praksom – adekvatan prostor za razvoj i opstanak feminizma? Da li teorija zbilja opismenjuje praksu, ili je institucionalizacija ženskih studija (koje – u formi ustupka? – prestaju da budu ženske i postaju „rodne”)⁸ jedan oblik kooptiranja alternative sistemu u pomične i sve labavije okvire *mainstream*-a (na šta bez sumnje upućuje jedan drugi, danas odomaćen ali neprevodiv izraz, *gender mainstreaming*).

Feministička teorija – bilo zbog toga što nema neposredne posledice po žene koje se ne moraju baviti teorijom, pa je čak ne moraju ni razumeti, bilo zbog osude da je po definiciji androcentrična – uglavnom se odbacuje kao nedostojan vid feminističkog angažmana. No pitanje kako se teorija može predočiti kao izraz prakse samo je jedan oblik opravdanja njenog postojanja. I koliko god da jedno takvo objašnjenje odiše ispraznim antiintelektualizmom, te se već i samo na tom osnovu može odbaciti, mi se tim gestom ni najmanje ne bismo približili složenom zadatku dekonstrukcije hijerarhijskog odnosa teorije i prakse.

Danas otuda ključno pitanje postaje kako obezbediti životni prostor u kojem alternativa sistemu ostaje alternativa koja na način inkluzivnosti ima moć da preobrazi sistem. Spor između teorije i prakse nužno mora ostati imun na hijerarhizaciju činjenja i mišljenja, tako da se istovremeno izbegne pseudorešenje koje nalaže činjenje bez mišljenja, ali se opire i samodovoljnosti teorije.

Sestra svoje majke⁹

Razlike koje postoje u životima žena – posmatramo li njihova iskustva kroz institucionalna i kulturna sočiva poslednjih dve stotine godina – ponekad su toliko nesamerljive da poređenja zahtevaju posebno pažljivo baratanje nebrojenim okolnostima, diskursima, normama, prostorima isključivanja i/ili uključivanja. Iz te perspektive, čini se da je jedino mesto „istosti” između „nas” i „njih” puka biološka činjenica našeg pola, dok se u domenu roda odigravaju svi tanani prelazi i modusi „bivanja ženom”.¹⁰ No da li je pol zbilja jedino što međusobno povezuje tako različite generacije žena? Feministkinje, bez sumnje, ne bi pristale na to da potvrde ovakvu tvrdnju. Šta je onda to što predstavlja sponu među ženama koje bi stale iza široko definisanog pojma „feminizam”? Ili, drugim rečima, šta bi za ženu rođenu tokom sedamdesetih godina XX veka značio aksiom feminističke teorije „sve žene su žrtve patrijarhata”, ili pak praktički postulat „sestrinstvo je globalno”?

8 Videti, primera radi, Wendy Brown 1997.

9 Asocijacija na knjigu Astrid Henry, *Not my Mother's Sister: Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, Indiana University Press, 2004.

10 Džudit Butler, međutim, ni naizgled nevini pojam pola nije ostavila u stanju potpune nevinosti, čime je i poslednji bastion feminističke teorije ponikle šezdesetih godina XX veka – oštra distinkcija između pola i roda – uzdrman. Videti uvodni tekst u *Tela koja nešto znače* (prev. Slavica Miletić), Samizdat B92, Beograd, 2001.

Knjige nastale posle 2000. godine daleko češće razmatraju pitanje odsustva feminizma u prvoj „feminističkoj” generaciji žena no što se bave oblicima njegovog prisustva. Pitanje zbog čega se žene boje feminizma – zbog čega se od njega distanciraju kao od obavezujućeg identiteta ili ga odbacuju s podsmehom kao nekakav relikv minulih vremena, ili zastareli borbeni poklič kojem u novom poretku snaga naprosto više nema mesta – frekventnije je od pitanja na koji način neke nove žene prepoznaju sopstveni životni prostor i vreme kao feminističke.

Ta dva pitanja – pitanja prisustva i odsustva – nesumnjivo su povezana. Govor o patrijarhatu, osim ukoliko se o njemu ne govori u istoriografskom ključu kao o jednom od bitnih eksplanatornih pojmova rane feminističke teorije, danas je, u najmanju ruku, staromodan. Svi kasniji teorijski pokušaji da se on proširi tako da obuhvati i druge forme marginalizacije ili izravnog isključivanja prošli su bez značajnog uspeha, a ono što ga je svojevremeno upravo legitimisalo na teorijskoj sceni – aistoričnost i pretenzije na univerzalno važenje – učinili su ga potpuno nepodesnim u doba koje se naglašeno suprotstavlja svim oblicima esencijalizacije. U tom smislu, reakcija koju „patrijarhat” izaziva kod feministkinja i nefeministkinja novog milenijuma, koliko se god razlozi za to razlikovali, donekle je slična. Govor o apsolutnoj dominaciji i nepromenljivoj hijerarhiji je skučen, viktimizujuća pozicija žene u koju je on smešta je daleko teže prihvatljiva kao nešto samorazumljivo, a različiti oblici diskriminacije, koji su ranije bili nevidljivi ili su pogrešno podvođeni pod međusobno isključive rubrike, sada zahtevaju da se identiteti promišljaju i posmatraju kao višeslojni i multifokalni.¹¹

Sintagma „sukob među generacijama” podrazumeva izvesnu familijarnost koja obično postoji među majkama i kćerkama, familijarnost koja i nehotično odlikuje odnose feministkinja drugog i trećeg talasa. Majke koje su skrivale kolena – kao i one koje su pre njih skrivale gležnjeve razrađenim sistemom sukanja i podsukanja – pre no što je Meri Kvant (Mary Quant) sprovela revoluciju makazama, bez sumnje su s izvesnim zgražavanjem (i strahom) gledale na kratke suknje koje su – kao da nikada nije moglo biti drugačije – nosile njihove kćerke. Standardi kćerki su pak bili takvi da je sve što im je prethodilo nužno moralo delovati puritanski. U XX veku je već i u ravni visine donjeg poruba srušeno toliko tabua da je generacijski sukob morao postati *locus communis* svakodnevice nebrojenih žena. No da li se time želi reći da feministkinje trećeg talasa, često doslovno kćerke, svoje virtuelne ili biološke majke koje su sedamdesetih godina

11 Ovim se, međutim, svakako ne želi reći ono što mnoge emancipovane žene danas govore da bi opravdale svoje odbacivanje feminizma: da feminizam nije potreban zato što više nema hijerarhija (odnosno da feminizam nije potreban da bi se samostalno dosegao željeni prag ravnopravnosti na različitim tržištima na kojima se nadmećemo s muškarcima). Moja je teza da termin „patrijarhat”, budući da je nastao u okrilju radikalnog feminizma (i samim tim, donekle u otklonu od starijeg marksističkog feminizma), pored ostalog ima tendenciju da zanemari paralelni razvoj feminizma i kapitalizma, njihovu bliskost i uslovljenost koja u čitavoj istoriji feminizma, pa i danas, ograničava domene sestrinstva. Pojam „patrijarhata” pokušala sam da zamenim širom koncepcijom „sistema privatnog i javnog”, koji podrazumeva različite dinamike društvenih kretanja i uključuje nejednake istorijske okolnosti i presecanja rase, klase i roda. Videti Zaharijević 2010.

bile simbol za rušenje tabua o doličnom u jednom daleko temeljitijem smislu smatraju konzervativnima?

Za nas je ovde daleko važniji politički smisao pojma „generacija”, koju možemo razumeti kao „grupu ljudi (ne nužno istog uzrasta) čija su iskustva formativnih društvenih uslova približno slična u istom trenutku njihovih života, i koja ima zajednički interpretativni okvir oblikovan određenim istorijskim okolnostima” (Whittier 1995: 180). Imajući ovo na umu, nastojaću da kontekstualizujem feminističke generacije da bi se pokazalo ima li među njima preklapanja u formativnim društvenim uslovima i značajnim istorijskim okolnostima.

Feministkinje prvog talasa su sazrevale u doba uspona kapitalizma, formiranja nacionalnih država, a ukoliko su posećivale (engleske) muzičke dvorane, verovatno su slušale Mari Lojd (Marie Lloyd). Feministkinje drugog talasa su odrastale u epohi fordizma, hladnog rata i hipi komuna, uz *Respect* Arete Frenklin (Aretha Franklin). Feministkinje trećeg talasa ulaze u svoju treću deceniju kada je neoliberalni kapitalizam u punom jeku, u doba koje se prepoznaje kao postdruštveno i postmoderno stanje, kao doba interneta i opšte umreženosti, kada k. d. leng (K. D. Lang) i Britni Spirs (Britney Spears) predstavljaju dva pola popularne muzike. Sve su to politički „prostori” u kojima su stasavale generacije sestara. Utoliko, da, sestrinstvo jeste globalno, ali generacijske razlike su takođe važne.

Takođe, može se lako pokazati da upravo te razlike ponekad gube na značaju postave li se u nešto uže okvire. Da bismo to razumeli, neophodno je ponovo se upustiti u proces čitanja i poređenja konteksta. Progresivni okvir talasa ili smena generacija ne može se univerzalno primeniti. Na primer, veoma je upitno u kojoj se meri može govoriti, u temporalnim okvirima, o feminističkom pokretu u Srbiji/Jugoslaviji u *doba drugog talasa*. Državna inteligencija je na feminizam gledala s „klasnim” prezirom, broj žena koje su se zanimale za feministička pitanja bio je vrlo skroman do kraja sedamdesetih godina, a sama država je funkcionisala kao glavni dobročinitelj i snabdevač slobodama. U tom smislu, Jugoslovenke su imale daleko veća prava od Amerikanki i žena iz Zapadne Evrope (primera radi, jednaku platu za jednak rad i pravo na abortus). Međutim, danas kada je upitno govoriti o *pokretu*, feminizam u Srbiji postoji i, u političkom smislu generacije, daleko ga je teže definisati zbog zajedničkog, preklapajućeg iskustva rata. To takođe ne otežava samo govor o generacijskom sporu u Srbiji već i poređenja s drugim zemljama realnog socijalizma, koje su posle pada gvozdene zavese drugačije uspele da reše neka od gorućih pitanja koja su se posredno ili neposredno ticala žena.

No ako se pokazuje da je ideju „generacijskog sukoba” teško jednosmisleno odrediti¹², pitanje kako prići „trećem talasu” nije ništa manje lišeno spora, na šta sam

12 Pored najčešćeg para majka/kći koji kroz lične perspektive (kćerki) obrađuje knjiga Rose L. Glickman, *Daughters of Feminists* (St. Martin's Press, New York, 1993), pojavljuju se i neki drugi, manje laskavi parovi: šefica/sekretarica, koji feminizam pretvara takoreći u „karijeru”, suprotstavljajući etablirane feministkinje početnicama koje tek treba da „ispeku zanat” i mentorka/studentkinja koji svoje opravdanje svakako ima u činjenici da su mnoge feministkinje trećeg talasa ponikle iz akademskog programa ženskih studija (iako se postavlja pitanje da li je

letimično ukazala već na početku teksta. Pretpostavimo li da generacija trećeg talasa feminizma postoji – što, prvo, nominalno isključuje različite „međugeneracije” i, drugo, ne uzima sasvim u obzir izvesne lokalno uslovljene okolnosti poput onih koje su karakteristične za našu zemlju¹³ – nju će reprezentovati žene koje su rođene sedamdesetih godina, koje su na fakultetu imale mogućnost da se odluče za programe „ženskih studija”, koje su se s feminizmom suočile u doba kada se njegova unutrašnja kritika *već odigrala*, koje su posedovale raznovrsno teorijsko oruđe i pravne mehanizme u razračunavanju sa sopstvenim nedoumicama, i koje, najzad, nisu morale da prave ozbiljne ideološke kompromise oko brijanja nogu i šminkanja.

Među feministkinje trećeg talasa spadaju, dakle, one žene koje su toliko toga dobile „na gotovo”, toliko da se, recimo, gotovo sasvim mogu odreći bremena „patrijarhata”, ne osećajući da bi time flagrantno počinile matricid, ali ipak ne mogu utvrditi da ga u nekim drugim, manje pojmovno obavezujućim formama, nema. Mogućnosti izbora – bar u jednom delu sveta ili, preciznije rečeno, bar u jednom zamašnom društvenom sloju u najvećem delu sveta – postale su privilegija koja je osvojena za sve žene. Feministkinje trećeg talasa su, dakle, one žene koje su svesne da privilegija *jeste* osvojena, da je proces njenog osvajanja *imao* sopstvenu istoriju, da njihova pozicija nije nešto po prirodi dato, odnosno da se može izgubiti, te da ju je neophodno proširiti na druge koji su je i dalje lišeni. Feministkinje trećeg talasa bi stoga trebalo da budu one žene koje, uprkos privilegiji koju poseduju, žele svet bez isključivosti u privilegijama.

To nas dovodi do pitanja inkluzivnosti. Iako je to reč na koju mislimo svaki put kad izgovorimo „rod, rasa, klasa, seksualnost, *itd.*” – reč koja je na taj način postala neophodan prateći prtljag feminističke teorije (i prakse, iako ju je u praksi daleko teže sprovesti u delo) – čini se razumnim postaviti jedno škakljivo pitanje u vezi s inkluzivnošću, pitanje koje na različite načine pripada problemu generacijskog spora. To pitanje je staro koliko i sam feminizam, te se možda može tvrditi da je u izvesnom smislu i doprinelo govoru o inkluzivnosti kao takvoj. Ko, naime, svojim delovanjem, teorijskim doprinosima, političkim ubeđenjem, pa čak i svojim izgledom potvrđuje pripadnost pokretu? U doba kada je jedan od ključnih feminističkih izraza *gender mainstreaming*, problem ekspertize u domenu roda neumitno vodi tom pitanju. Međutim, pitanje ko se

model učitelja/učenika, vekovima tako drag filozofima, zbilja podesan za ovaj domen saznanja i delovanja). O „zahvalnosti” koja se često odriče mladim feministkinjama za privilegije koje imaju rečito govori sledeći navod koji ponavlja opšta mesta rane feminističke teorije/prakse drugog talasa: „Ako vam kažem da ne mislim da su penetracija i silovanje ista stvar, da ne mislim da žene obrazuju klasu, da ne mislim da transeksualci nastoje da mi otmu moju ženskost, i da ne mislim da je lezbejstvo praksa, budite slobodni da me rečima doterate do zida, ali mi nemojte reći da imam probleme s majkom, da su me nasamarili mediji, ili da sam nezahvalna.” Za ovaj navod i brojne zanimljive sporove koji se dotiču srodnih tema, videti rasprave na internacionalnom forumu ženskih studija WMST-L. (<http://userpages.umbc.edu/~korenman/wmst/wmsttoc.html>, stranica poslednji put posećena 27. 7. 2009.)

13 Na drugom mestu sam o trećem talasu u Srbiji u generacijskom smislu govorila o „trećoj ceni”, što svakako nije najspretnije pojmovno rešenje. Videti predgovor knjizi *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (ur. A. Zaharijević), Žene u crnom, Centar za ženske studije i Rekonstrukcija Ženski fond, Beograd, 2008.

računa u feministkinje šire je od onog koje se tiče merodavnosti i reprezentativnosti feministkinja u juridičkom sistemu.

Stereotipan prikaz feministkinja takođe postoji otkako je feminizma. Upitno je, međutim, koliko je on danas uvredljiv – što je bez sumnje bio i u XIX veku i dobrim delom XX veka, i kome je cilj svakako bio da uvredi; biti „usedelica”, „raspuštenica”, „lezbejka”, „majka ’kopileta’”, „neuglednog izgleda” itd. danas su, ma koliko to ne bilo univerzalno pravilo, legitimne opcije s kojima se mnoge žene svesrdno i s odobravanjem poistovećuju. No šta učiniti kada „etiketiranje” ne dolazi iz „spoljnog” sveta koji feminizmu nije naklonjen? Šta učiniti kada same feministkinje procenjuju ortodoksnost nečijeg feminizma? Kako, drugim rečima, odgovoriti ženama koje pitanje ne postavljaju kondicionalno, već u formi koja glasi: ko *sme* da bude feministkinja? I, najzad, jedno od najtežih pitanja u vezi s tim: da li i muškarci mogu biti feministi (da li je u notorno rodno problematičnom srpskom jeziku imenica „feminist” potpuni oksimoron)? Kako se, dakle, potvrđuje pravovernost? I ima li za tako nešto mesta u nečemu po definiciji „nepravovernom” kao što je feminizam?

Bez pretenzija da na to pitanje ponudim bilo kakav konkluzivan odgovor, što osobito važi za Srbiju u kojoj su prakse i savezi devedesetih godina (dakle, u periodu najsnažnijeg razvoja ovdašnjeg feminističkog pokreta) bili izrazito politički obojeni, ponudicu jedno čitanje kojem želim da se priklonim. Reč je o odlomku iz *Manifeste*, knjige objavljene 2000. godine, koja namerava da objasni mladim ženama šta je feminizam danas.

Kada za nekog kažemo da je feminist/kinja, *mi* mislimo na sve politički i društveno svesne žene i muškarce koji rade u korist ravnopravnosti u pokretu ili izvan njega, koji pišu o feminizmu, ili o sebi govore kao o feministi/kinji. U stvarnosti ne postoji formalan savez žena koje bismo mogle nazvati ’feministkinjama’. Iako postoje ustanove i drugi forumi oko kojih se žene i muškarci okupljaju, feminizam nije birokratski monolit poput komunizma ili... sajntologije. (Baumgardner i Richards 2000)¹⁴

Iako knjiga nosi sugestivan naziv (*Manifest/a*), ovaj odlomak nedvosmisleno tvrdi da je vreme manifesta iza nas. Ako je ikada zbilja moglo biti nekakvog feminističkog vjeruju koje se moglo pretvoriti u merilo podobnosti, ono u savremenom dobu postaje samo jedan u beskonačnom skupu slogana (validan gotovo koliko i čuveni „Žena bez muškarca je kao riba bez bicikla”), kao što se i svaki manifest danas izlaže riziku ponavljanja i ponovljivosti. Međutim, ovaj paragraf otkriva i nekoliko drugih značajnih polazišta za definisanje feminizma u XXI veku. Potreba da se kurzivom (*mi*) označi da ova definicija nema pretenzija na opšte važenje, da je takoreći zaštićena autorskim pravima i da utoliko uvažava mogućnost da se pored nje nađu i druga, možda i oprečna određenja feminizma upućuje na njegovo individualizovanje, rasparčavanje

14 Deo teksta dostupan na stranici [www.feminist.com](http://www.feminist.com/resources/artsspeech/genwom/whatisfem.htm), poslednji put posećenoj 15. 7. 2011.

i omasovljenje bez čvrstih zajedničkih imenilaca („the feminists” su, pre svega, *po definiciji i* muškarci, *i* oni koji sebe prepoznaju kao deo pokreta, ali i oni koji su izvan njega; puki gest samoimenovanja dovoljan je da bi se neko našao u ovom prilično „labavom skupu individua”). Pisanje o feminizmu dobija istaknuto mesto u određenju feminizma, što donekle sugeriše da teorija može opstajati mimo prakse – jer to već i čini, što pak ne ukida feminizam sam.

Još jednom o inkluzivnosti. Feminizam trećeg talasa je manje rigorozan pri „izboru” u svoje redove: „Vi ste seksi, ili ste stidljivi, vi kupujete kod Kalvina Klajna, ili ste majka koja ne radi van kuće, vi ste velika holivudska producentkinja, vi ste prelepa nevesta u belom, bivša supruga koja podiže troje dece, ili se brižete *i* depilirate voskom. U stvarnosti, feminizam želi da budete šta god da ste – ali da vas krase politička svest. I obratno, vi želite da budete feministkinja upravo zato što hoćete da budete to što jeste.” (*ibid.*) Na pitanje *smem li da budem feministkinja* jedini odgovor iz ove perspektive jeste – vi to već jeste. Takoreći, na žalost ili na sreću feminističkog pokreta drugog talasa.

Da li je tu reč o vrlini? Difuznost i fragmentiranost gotovo bi nužno morale da, s jedne strane, prate inkluzivnost (jer se ono *mi* u čije ime govorimo nikako ne može – ne treba – zatvoriti, ograničiti, redukovati na bilo koji „reprezentativan” identitet) i odsustvo (teorijski) stabilnog političkog subjekta, s druge strane. Da li, dakle, o difuznosti „pokreta” uopšte možemo govoriti u vrednosnim kategorijama, osim u onim koje evociraju nostalgiju za minulim vremenima? Čini mi se da je prizivanje kohezivnosti kakva je ranije odlikovala ono što danas teško možemo i nazvati pokretom, iako mu se time svakako ne odriče neki teško imenljivi oblik egzistencije, po svemu slično lamentima nad vremenom kada su se pisale razglednice, ili onim kada su studenti, danas gotovo nevidljiva grupacija u nekom politički relevantnom smislu, želeli da izvedu svetsku revoluciju.

Najzad, da li individualizovanost „pokreta” u trećem talasu uopšte znači isto što je značila u teorijski pregnantnom paru individualno/kolektivno (preneseno na širi, premda zastareli politički plan, liberalno/socijalističko)? Da li je feminizam trećeg talasa izgubio viziju pravde za sve žene, ili je *tek on uistinu ima*, što upravo i otežava grupisanje u ime nekog jasno definisanog *mi*? I, svakako najvažnije, da li ta individualizovanost (fragmentiranost, difuznost) koja se na neobičan način preklapa s transglobalnošću novog milenijuma koja u svom dobrom vidu počiva upravo na postojanju pokreta kakav je feministički poništava odgovornost? Da se zadržim na paradigmatičnom tropu ovog generacijskog spora: ako su kćerke bile jogunaste i neretko nezahvalne (pretpostavimo, zbog toga što nisu mogle da sagledaju širu sliku i zato što je u prirodi mladih osoba da se bune protiv svega, a posebno protiv roditelja), šta sada kada su i same kćerke postale majke?

Može nam se, konačno, usled svega navedenog, učiniti da trećem talasu feminizma, kao i drugim fenomenima čije poreklo vuče korene iz XIX veka, nedostaje kohezivna snaga koja je odlikovala pokret stasao ’68. godine. I da bi se podvukla poslednja i odlučujuća razlika između drugog i trećeg talasa, neko bi mogao reći da su generaciju *baby-boomera* krasili samo ideali, dok generacija X, generacija kojoj i sama pripadam, ima sve – osim ideala. Usudiću se da protivrečim toj tvrdnji. Ako postoji išta što povezuje

žene koje su početkom XIX veka potpisivale Deklaraciju u Seneka Folsu, žene koje su bacale lažne trepavice u kantu slobode, žene koje su devedesetih pisale *queer* teoriju i žene koje danas u raznim delovima sveta čine sve ove stvari, to nipošto nije neko zajedničko, nepromenjeno i nepromenjivo *mi*, već potreba za slobodom, potreba da se sistem mimoide, da se izmeni, da se ukine ili revolucioniše. Menjaju se pojmovi, pojmovni okviri i žene koje ih tumače, ali ideal da je sloboda moguća – koliko god to trivijalno delovalo – jeste ono što opstaje.

Samo u tom duhu i dalje možemo reći da je sestrinstvo globalno, uprkos teorijskom demaskiranju njegove nestabilnosti. I samo u tom duhu možemo tvrditi da smo sestre svojih majki ili pak svojih kćerki.

LITERATURA

- Alfonso, Rita i Jo Triglio (1997). „Surfing the Third Wave: A Dialogue Between Two Third Wave Feminists.” *Hypatia*, Vol. 12, No. 3, Summer 1997: 10–11.
- Batler, Džudit (2006). „Kontingentni temelji: feminizam i pitanje 'postmodernizma' ”. *Feministkinje teoretizuju političko*. Prev. Adriana Zaharijević. Beograd: Centar za ženske studije.
- Baumgardner, Jennifer & Amy Richards (2000). *Manifesta: Young Women, Feminism and the Future*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Brown, Wendy (1997). „The Impossibility of Women's Studies.” *differences*, vol. 9, 1997.
- Hercus, Cheryl (2005). *Stepping Out of Line: Becoming and Being Feminist*. New York and London: Routledge.
- Nicholson, Linda (1997) (ed.). *The Second Wave*. New York and London: Routledge.
- Nikolson, Linda (ur.) (2007). *Feministička sporenja*. Prev. Jelisaveta Blagojević. Beograd: Beogradski krug.
- Ofen, Karen (2000). „Osporavanje muške aristokratije. Feminizam i Francuska revolucija.” Prev. Tatjana Popović. *Ženske studije* 13, 79–115.
- Pantelić, Ivana (2006). „Draga Dejanović (1840–1871).” U Francisca de Haan, Krasimira Daskalova i Anna Loutfi (eds.), *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms, Central, Eastern and South-Eastern Europe in 19th and 20th Century*. CEU Press.
- Robinson, Lillian S. (1971/1986). „Dwelling in Decencies.” *Sex, Class, and Culture*. New York and London: Routledge.
- Sledziewski, Elisabeth G. (2000). „The French Revolution as the Turning Point.” Trans. Arthur Goldhammer. *A History of Women in the West IV*, 33–46.
- Whittier, Nancy (1995). *Feminist Generations: The Persistence of the Radical Women's Movement*. Philadelphia: Temple University Press.
- Zaharijević, Adriana (2010). *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond.

Milica Tomić

DA LI REVOLUCIJA POČINJE ILI SE ZAVRŠAVA U KUHINJI?

Ejzenstajnova beleška: „Nemačke žene su krive što je zaustavljen talas socijalističkih revolucija u Evropi, jer su uspevale od bednih uslova u kojima su živele da načine prijatan dom i da od jednog krompira prehrane čitavu porodicu”, jedna je od prvih formulacija koje povezuje kuhinju, žene i revoluciju. Kakav je odnos kuhinje i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, odnosno kuhinje, žene i revolucije?

Kroz seriju intervju sa ženama iz Ljubljane, Rijeke, Tuzle, Srebrenice i Beograda i kroz seriju pitanja o odnosu narodne i buržuaske kuhinje dobili smo seriju narativa koji na kompleksan način odgovaraju na ova pitanja.

Odnos prema kuvanju, kuhinji, revoluciji i ženi, pre i nakon II svetskog rata, odnosno nakon socijalne revolucije u Jugoslaviji - kada društvo više nije klasno podeљeno, kada je ceo jedan sloj građanskog društva u socijalistikoj Jugoslaviji izgubio svoj privilegovani klasni i socijalni status - sasvim izvesno, pokazuje da su unutar porodičnih zajednica žene sačuvale predratnu kuhinju i tako postale čuvarice predratnog klasnog i socijalnog statusa i sećanja na politički okvir predratne buržuaske porodice. U devedesetim godinama, u ratu i u tranziciji od socijalizma ka kapitalizmu, dolazi do novog obrta. Pojavom ratnih profitera, novih bogataša, jedne nove građanske klase u nastajanju, nakon rata ova porodična 'dragocenost' dobija novu ulogu i postaje kapital, i to ne samo simbolički, već i finansijski.

Predratna kuhinja prenosi se kroz mistifikovanu porodičnu 'specifičnost i tajnu' građanskog statusa preko kuvanja, u polje javnog, znači u privatne restorane i catering koji preuzimaju i reprezentuju koncept građanske predratne kuhinje. Znači pojavljuje se jedna klasa koja ne zna da napravi 'rozen tortu' - mistični fetiš buržuaske predratne kulture, kakvu su pravili na slavama pre II svetskog rata i koja sad pokušava na jedan drugi način da distribuira i kapitalizuje to znanje.

Međutim, osim građanske kuhinje, postoji i druga tradicija, tradicija javne kuhinje koja je, pre II svetskog rata bila narodna kuhinja i kuhinja siromaštva. Ona je u toku rata kroz NOB, a onda i nakon rata, u posleratnom siromaštvu celog društva, postala kuhinja solidarnosti - narodna i radnička kuhinja. Ovde se radilo o javnim, kolektivnim kuhinjama, a tragovi pokušaja izmeštanja ove kuhinje u urbanu arhitekturu postoje i danas